Sl 76 Sigtuna, Kv. Professorn 1

Litteratur: H. Gustavson, Verksamheten vid Runverket, Stockholm, i: Nytt om runer 15 (2001), s. 26 f., Harpans magi, i: Situne Dei (2008), s. 35 ff., Personnamn i inskrifterna på runföremålen från Sigtuna, i: Namn på stort och smått. Vänskrift till Staffan Nyström den 11 december 2012 (2012), s. 107; L. Lonnert, Harpan i ormgropen. Om källor till vikingatidens stränginstrument, CD-uppsats i musikvetenskap, Institutionen för pedagogik, Växjö universitet, vt 2006, s. 92, 96, 106, Bilaga 1 s. 25; S. Bergelt, Hör du harpan? Musikaliska strandhugg kring Östersjön med forntida instrument (2006), s. 16, 39 f.; S. Tesch, Hör du harpan? Erre tillverkade den, i: Populär arkeologi 2007:1, s. 10 f.; H. Gustavson & A. Söderberg, Spår av skrivkunnighet och skrivvanor i det tidigmedeltida Sigtuna, i: Situne Dei 2014, s. 36 f.; R. Palm, Runor och latinskrift, i: Den medeltida skriftkulturen i Sverige. Genrer och texter (2010), s. 42 f.; K. J. Nordby, Lønnruner. Kryptografi i runeinnskrifter fra vikingtid og middelalder. Avhandling for ph.d.-graden, UiO (2018), s. 397 f.; M. Källström, Bland runristare och skalder i vikingatidens Sigtuna, i: Populär arkeologi 2021:3, s. 45; A. Wikström et al., Hos Herr Niklas och annat skrivkunnigt folk. Arkeologisk undersökning i kvarteret Professorn 1 i Sigtuna 1999–2000, Up Sigtuna RAÄ 195:1, Morr 63 (2021), s. 279; L. Mårtensson, Personnamnen i de medeltida svenska runinskrifterna (2024), s. 15, 90 ff.
Äldre avbildning: H. Gustavson, teckning 2001, s. 27, 2008, s. 40 f.; S. Bergelt 2006. s. 17 (foto G. Hildebrand, RAÄ), 39, S. Tesch 2007 s. 10.
Signum i Samnordisk runtextdatabas/Runor: U NOR2000;27A

Ett föremål som har tolkats som stämnyckel till ett stränginstrument påträffades vid arkeologisk undersökning år 1999 i kv. Professorn 1 i ett avsatt lager i en utomhusmiljö (Ruta B16. Kontextnummer 1182. Fyndnummer 6214). Fyndet daterats till ca 1090–1105 (fas 11a, Wikström et al. 2021 s. 279).[1] Det förvaras nu i Sigtuna museum (inv. nr 62258).

Fig. 1. Stämnyckeln Sl 76 från kv. Professorn 1. Foto Bengt A. Lundberg 1999 (Arkivsök).

Stämnyckeln är av horn och har trapetsoid form. Längden är 129 mm, bredsidorna är 10–18 mm, smalsidorna 5–15 mm. Runhöjden varierar mellan 6 (20 **i**) och 12 mm (25 **l**). De fyra sidornas kanter invid den tjockare kortändan är snedtäljda. Kortändan är tvärt avskuren. I den har ett 8–13 mm stort rektangulärt urtag skurits ut. Det är 15 mm djupt.

[1] Fyndet daterades först preliminärt till tidigt 1100-tal (Gustavson 2000), senare till ca 1076–1096 (Mats Pettersson, meddelande till HG 25/1 2012).

Strax intill och längs med kortändan är två parallella streck inskurna, dels i ena bredsidan (sida D), dels i ena smalsidan (sida C). Mellan strecken på bredsidan finns rester av zick-zackornamentik. Vid den smalare kortändan finns ett 6 mm stort runt hål borrat genom bredsidorna. På de fyra långsidorna är runor inskurna med en vass kniv. Snedtäljningen vid den tjockare kortändan har gjorts efter det att runorna skurits in. Inskriften börjar på ena smalsidan vid den tjocka kortändan (sida A) och fortsätter på den ena bredsidan vid samma kortända (sida B). På den andra smalsidan finns ett avsnitt med runor och lönnrunor, som börjar vid den rundade kortändan (sida C). Läsriktningen på sidorna A, B och C är från vänster till höger. På den återstående bredsidan ett tiotal runor med osäker läsriktning (sida D).

Inskrift:

Sida A:

× **hayr þu · huer hita · kiarþi**
5 10 15 20

Sida B:

eri × sliþi × harbu × þisi × hailum × hantum
25 30 35 40 45

Høyr þū hværr hitta giærði! *Ærri sliði*(?) *harpu þessi hælum handum*.
»Hör du vem som gjorde detta! Erre skar till(?) denna harpa med lyckosamma händer.»

Till läsningen: Inskriften börjar på sida A med ett skiljetecken i form av ett litet kryss 8 mm från kortändan. 1 **h** är 7 mm hög, basen och toppen av runan borttäljda. 2 **a** har ensidig bistav snett nedåt höger, likaså 14 och 17 **a**. 3 **y** tydligt stungen med en punkt. 4 **r** har öppen form och bistaven är skuren i tre drag. Huvudstavens bas borta i 5 **þ**, bistaven är skuren i två drag. Nedre delen av 6 **u** bortvittrad. Skiljetecken i form av en punkt efter 6 **u** och 14 **a**. Basen av huvudstaven i 7 **h** vittringsskadad. 9 **e** stungen med en punkt. Bistaven i 10 och 18 **r** skuren i tre drag. 12 **i** skadad i basen. Skiljetecken i form av en punkt efter 14 **a**. Basen av huvudstaven i 17 **a**, 18 **r** och 19 **þ** vittringsskadad. Bistaven i 19 **þ** skuren i två drag. – Sida B: Ingen runa har funnits inskuren före 21 **e**, som är stungen med en punkt. Basen och toppen av runan borta i snedskärningarna, likaså är basen och toppen borta i 22 **r** och 23 **i**. Skiljetecken i form av ett kryss efter 23 **i,** likaså efter 28 **i**, 33 **u,** 37 **i** och 43 **m**. I 27 **þ** är bistaven dragen i en mjuk båge i ett drag. 28 **i** lutar något åt höger. Möjligen har runan skurits in i efterhand. Dubbelsidig bistav i 30 **a**. Bistaven i 31 **r** är mjukt rundad. Runan har öppen form och bistaven har tillkommit i två drag. Ett mycket grunt och hårtunt kort streck snett nedåt vänster från 31 **r** bedöms inte vara avsiktligt. Vänstra bistaven i 39 **a** skär över nedre bistavens högra spets och huvudstavens bas i 38 **h**. Runorna 40–43 **ilum** något vittringsskadade i sina toppar. 44 **h** vittrad men säker. Den överlånga dubbelsidiga bistaven i 45 **a** skär över nedre högra bistavens spets i 44 **h**. Den dubbelsidiga bistaven i 46 **n** är högt placerad på grund av den överlånga högra bistaven i 45 **a**. Övre delen av 47 **t**, som har dubbelsidig bistav, är något vittrad, likaså toppen av 48 **u**.

Fig. 2. Sida A på stämnyckeln Sl 76 från kv. Professorn 1. Foto Bengt A. Lundberg 1999 (Arkivsök).

Fig. 3. Sida B på stämnyckeln Sl 76 från kv. Professorn 1. Foto Bengt A. Lundberg 1999 (Arkivsök).

Fig. 4. Sida C på stämnyckeln Sl 76 från kv. Professorn 1. Foto Bengt A. Lundberg 1999 (Arkivsök).

Fig. 5. Sida D på stämnyckeln Sl 76 från kv. Professorn 1. Foto Bengt A. Lundberg 1999 (Arkivsök).

Inskriften på sida C består av en blandning av runor och lönnrunor och föregås av ett litet likarmat kors:

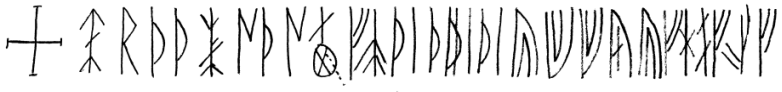

På sida D är några runor inskurna som läses från höger till vänster med början vid den tjocka kortändan. Runhöjd 11 mm. Inskriften lyder:

tnfrmfli-
5

Till läsningen 1 **t** har ensidig bistav snett nedåt höger. 2 **n** har dubbelsidig bistav. 4 **r** är spegelvänd. Den har öppen form. 6 **f** har raka bistavar. Bistaven i 7 **l** mycket otydlig. 8 **i** grund men säker. Efter 8 **i** finns ett ytterst grunt och tunt lodrätt streck som bedöms vara avsiktligt skuret. Huruvida två hårtunna streck snett uppåt vänster är avsiktliga kan inte avgöras. Runans utseende: ᚴ. Om så är fallet kan det röra sig om en vårdslöst ristad **f**- eller **m**-runa. Därefter kan några oavsiktligt tillkomna streck iakttagas.

Fyndet är av musikhistoriskt intresse. Det gjordes i ett utgrävningsschakt i kvarteret Professorn 1 vid Stora gatans södra sida mitt i staden. Här finns närmare tre meter tjocka fyndrika kulturlager från stadens äldsta tid från omkring 980 och 300 år framåt. I ett lager från omkring år 1100 hittades det välbevarade föremålet bland byggnadsrester och avfall. Längs föremålets långsidor fanns runor, som avslöjade vad föremålet hade haft för uppgift. På ena sidan är nämligen runorna **harbu**, *harpu*, tydligt inskurna. Det är en oblik form av det runnordiska ordet *harpa*. Det runristade föremålet har av allt att döma varit en stämnyckel, som använts för att stämma strängarna i ett musikaliskt knäppinstrument. De övriga delarna av inskriften är inte i alla avseenden lika lätta att tyda.

De inledande runorna **hayr þu** återger imperativen *høyr* ’hör!’ av det runsvenska verbet *høyra* följt pronomenet *þū* ’du’. Därefter följer frågepronomenet *hværr* ’vem (som)’ följt av det självständiga partikelförsedda neutrala demonstrativet *hitta* ’detta’. Det är ett tidigt exempel på pronomenet *hissen*, som i formen *hitta* är belagt i några medeltida runinskrifter på Gotland (**hila** G 78, **hita** G 83, **ḥ-ta** G 101). Påfallande är att ristaren använder två olika demonstrativa pronomen, båda med utpekande enklitiska partiklar, nämligen *-a* respektive *-si*. Runorna **hita** står självständigt, kanske för ’detta här’ utan motsatsinnebörd, medan *þessi* står förenat och deiktiskt och anknyter till skrivaren och läsaren.

Inskriften på sida A avslutas med den indirekta frågebisatsens verb *giærði* ’gjorde’. Sidan A innehåller alltså en uppmaning till läsaren att uppmärksamma upphovsmannen till stämnyckeln och harpan. Vem han var och vad han gjorde bör alltså följa i fortsättningen av inskriften. Denna är svårare att komma till rätta med.

Runorna **eri** bör återge ett namn. Det är möjligt att tolka som ett runsvenskt mansnamn *Ærri*, som förmodligen också förekommer i inskriften på runstenen Vg 32 Kållands-Åsaka (**era** ack.). Det kan uppfattas som ett binamn, som är besläktat med ord som *erra* ’stridbarhet’ och *erriligr*, *errinn* ’rask, duktig’ i fornisländskan. Möjligen kan runorna stå för ett icke belagt binamn *Hæri* ’den gråhårige’ – jämför mansbinamnet *Hæra* av det fornvästnor-

diska substantivet *hæra* ’gråhårighet, ålderdom’ – eftersom *h*-ljudet ibland inte kommer till uttryck i runinskrifterna. Mot en sådan tolkning talar dock det bevarade uddljudande *h* i pronomenet *hitta*.

Frågan är om **sliþi** återger ett simplex eller en bestämningsförled till **harbu** och med detta bildar en sammansättning av samma slag som t.ex. stråkharpa. Tanken är lockande men inte riktig, eftersom stråke, egentligen ’något som stryker’, är en bildning till det transitiva verbet stryka medan **sliþi** snarast skulle vara ett substantiv i neutrum bildat ett äldre svenskt verb *slida* ’glida, halka’ (< germanskt **slīðan*-), som inte konstrueras med objekt. Den skulle också förutsätta att **eri** skulle återge ett verb, som jag inte kan identifiera.

Det rimliga är att **sliþi** återger ett verb som utgör en del av predikatsledet med **harbu** som objektet för verbets handling. Dessvärre är det svårt att i runföljden se ett verb, som passar i textsammanhanget. Det borde snarast uttrycka att Erre med väl förfarna händer tillverkade, slöjdade harpan eller att han skickligt må spela på den. Formellt bör **sliþi** återge en imperfekt av ett enstavigt verb av typen *spå* : *spådde* eller imperfekt ett verb av typen *leda* : *ledde*. Att det är besläktat med verbet *slå* – jämför det med slå besläktade verbet *slejda* och substantivet *slegd* (egentligen ’slagning’) – eller vara bildat till substantivet *slöjd* är inte möjligt ur ordbildningssynpunkt. Att det möjligen kan vara besläktat med verbet *slinda* som enligt Ivar Aasens Norsk Ordbog (1873) i dialekten på Östlandet betyder ’fladhugge, tilhugge Stokke paa Siderne (= *telgja*)’ och ha haft en betydelse ’tälja, med kniv tillverka, slöjda’ får stå som en gissning. I så fall rör det sig om ett verb utan *n*-infix.

Att normalisera runföljden **hailum** × **hantum** med *hœilum handum* är oproblematiskt. Skrivningen med **ai** återger ett diftongerat uttal *æi* (E. Wessén, Svensk språkhistoria 1 (1965), s. 32, L. Moberg, Den östnordiska diftongförenklingen, i: Nysvenska studier 33 (1954), s. 87 ff., G. Holm, Monoftongeringens kronologi och de finlandssvenska folkmålen, i: Studier i nordisk filologi 62 (1980), s. 101 ff.) och **a** i **hantum** återger som man kan förvänta i östra Sverige en form utan *u*-omljud av den gamla *u*-stammen **handu*- (G. Widmark, Det nordiska u-omljudet. En dialektgeografisk undersökning (1959), s. 63 ff.). Samma ordalydelse som i stämnyckelns inskrift förekommer nästan ordagrant i Tredje kvädet om Gudrun, där Gudrun värjer sin heder genom en ed vid den vita heliga stenen (*at inom hvita helga steini*) och ett prov med en kittel med kokande vatten ordnas. Sedan en hövding helgat den kokande kitteln (*hann kann helga hver vellanda*) sänker Gudrun ner armarna i kitteln och tar upp stenarna och utbrister »jag har värjt min heder på heligt vis (*heilagliga*)». »Då log Atle med hågen i bröstet / när han såg / Gudruns händer helbrägda» (*er hann heilar sá hendr Guðrúnar*). I diktens *heill*, *heilagr* och *helga* anas nyanser i betydelsen i ordbildningen. Förändringen av betydelsen av ordet *heill* har i senare tid blivit påfallande. I svenskan har *hel* betydelsen ’som omfattar alla delar, odelad, full, hel’, i tyskan betyder *heil* ’osårad, oskadd; frisk’ och engelskans *whole* anger ’något som är i ett oskadat, intakt eller oförminskat tillstånd; hel, fullständig’. Försök till förklaring av den ursprungliga betydelsen av *heill* har gjorts av flera forskare. Ett sådant är att ”ordkärnan” i komplexet har haft en betydelse ’något för någon specifikt eget’, vilket t.ex. skulle återspeglas i fornisländskans *helga sér* ’genom en handling tillägna sig något så att det anses som ens rättmätiga egendom’, t.ex. *helga sér land*. Ett annat förslag är att *heill* går tillbaka på en ordstam bildad till en ordkärna som har haft en betydelse ’välgång, lycka’ och som har hört hemma inom den magiska religiösa sfären. Betydelsen skulle till en del vara bevarad i t.ex. den fornisländska formeln *ver þu heill*! för att uttrycka en hälsning och till-

önskan om framgång. Denna betydelse är ännu tydligare i ordet hell ’lycka, välgång’ som hör till samma ordkomplex. Som Walter Baetke (Das Heilige in Germanischen (1942), s. 58 ff.) har påpekat, är en betydelseutveckling av ett profant ’hel, oskadd’, som skulle kunna förklara den religiösa sfärens ’helig’ inte trolig. Däremot är den motsatta utvecklingen mycket möjlig enligt honom. Om någon är full av lycka eller välgång, så visar det sig bl.a. i att han är andligt och kroppslig frisk, att han kommer oskadd ur striden osv. Det är något som är i händerna på en högre makt. Möjligen finns något av denna betydelse bevarat i uttrycket *hœilum handum*.

Intressant är att detta uttryck också har en direkt motsvarighet i en norsk medeltida runinskrift (N 178), som finns på ett dörrbeslag av järn från gården Røindal i Øifjelds sogn i Telemark. Inskriften lyder enligt Magnus Olsens tolkning (i NIyR 2, s. 336): *Árni Þorsteinsson gerði mik, en Háleikr Gautason á mik. Heilum hǫndum geri hann svá. Þetta var ristit sunnudag nær kveldi* »Arne Torsteinsson gjorde mig, men Håleik Gautason eier mig. Det være med lykkehånd han (d. e. Arne) gjør det (egentlig ‘så’)! Dette blev ristet søndag henimod kveld.» I kommentaren (s. 337) skriver Olsen: »*Heilum hǫndum*, et uttrykk hevet over dagligtalen, slutter sig naturlig til rekken av syntaktisk ensartede høitidelige vendinger hvor det dog er motsetningen – ulykke, feigd – som kommer til orde: *gera e-t feigum hǫndum*, *standa feigum fótum*, *mæla feigum munni*. Uttrykket ligger nær den hilsen som kan rettes till én efter velgjort verk: *njót þú heill handa*. Jfr. også risterens ønske for sig i Vindlaus-innskriften [N 169]: *heill sá en reist* ([NIyR 2] s. 264).»[2]

Inskrifterna i klartext på de två sidorna på stämnyckeln talar för att inskrifterna på de två återstående sidorna också innehåller språkliga meddelanden, som dock i så fall är ristade i lönnskrift. Den kortare av dem består av åtta runor, som är tecken för konsonanter, och en nionde som är tecken för *i.* Försök att tolka inskriften genom att komplettera inskriften med inskott av vokaler, så att det bildas en stavelsebildande text har inte gett något positivt resultat. Inte heller en tolkning av den som ett enkelt förskjutningschiffer, dvs. en ersättning av en runa med en föregående eller efterföljande runa i runalfabetet (jfr Karebyfuntens (Bo NIYR5;221B) bekanta **orklaski** > **þorbiarn**) eller där tecknet ersätts med ett visst antal steg framåt, t.ex. tre steg, i runalfabetet, ger någon begriplig mening. Den längre inskriften består av ett trettiotal tecken och är av mer komplicerad karaktär. Avritningen visar att tecknen utgörs såväl av runor (**f**, **u**, **þ**, **o**, **r**, **h**, **i** och **ɑ**; möjligen också **s**), några av dem med dubbeldragna linjer (**u** och **ʀ**) som av tecken av runliknande karaktär. Några av dessa kan uppfattas som bindrunor eller som tecken i en binär substitution (exempelvis skulle ett av tecknen kunna uppfattas som 1:2 och stå för första runan i andra ätten, dvs. **h**). Förekomsten av runan **u** tre gånger i följd skulle kunna vara ett chiffer med repeterade runor och stå för runan **o** med utgångspunkt i runalfabetets **u** enligt principen **f** = **f**, **ff** = **u**, **fff** = **þ**, **o** = **o**, **oo** = **r**, **ooo** = **k**. Inte heller här har försöken att dechiffrera texten givit något positivt resultat. I inledningen av artikeln påpekas den musikmagiska roll som harpan ges i många texter. Det är därför inte uteslutet att texten i de två avslutande raderna har haft en magisk innebörd som har dolts i en lönnskrift bestående av runor och magiska icke-språkliga tecken.

Runografiskt intressant är att vissa runor har varierande distinktiva former, **ɑ**-runan har både långkvist- och kortkvistform och att gotländsk **s**-runa möjligen uppträder i lönnrune-

[2] Detta stycke är tillagt av MK.

inskriften. Men sådana variationer är inte ovanliga hos en och samma ristare. Om runorna ristats in samband med att nyckeln tillverkades är svårt att avgöra. Det kan anmärkas att två parallella streck har ristats lodrätt över ena bredsidan (sida D) med kägellik ornamentik mellan linjerna och två parallella streck på den ena smalsidan (sida C). Skador i baserna på runor i inskriftens början och på de parallella linjerna och på ornamentiken visar att den tjockare kortändan har snedtäljts efter det att runorna har ristades in.

Litterära källor och bildframställningar visar att ordet harpa i äldsta tid i nordiska språk hade en vidare betydelse än det har i dag. *Harpa* tycks ha varit benämning såväl på musikinstrumenten harpa och lyra som andra knäppinstrument. Arkeologiska fynd av stränginstrument, som visar hur de har sett ut och brukats är begränsade. Till stor del var lyror och framför allt harpor säkerligen tillverkade av trä och har endast i ringa grad lämnat spår efter sig. Mestadels består fynden av delar som var tillverkade av mer hållbart material som metall, ben, horn och bärnsten, dvs. stallen på lyror och stift/nitar och stämskruvar på lyror och harpor. En sådan stämskruv påträffades nära själva hövdingahallen vid en arkeologisk utgrävning i det danska Tissø på Själland år 1998 (L. Jørgensen & L. Pedersen, Vikingerne ved søen, i: Skalk 1999, s. 8 ff.). Den genomgång av det arkeologiska materialet som Lia Lonnert gjort (2006), där hon ingående undersökt skrivna och ikonografiska källor och arkeologiska fynd för att bedöma deras relevans ur forskningssynpunkt, visar att instrumentfragmenten mestadels har hört till lyrinstrument.

Att stränginstrument förmodligen hade en fast förankring i nordisk musikkultur under medeltiden talar ett avsnitt i Olav den heliges saga (kap. 94), som skildrar ett gästabud hos sveakungen Olof Skötkonung: *þvi nęst como inn sendingar. oc þar eptir foro inn leicarar með horpvr oc gigivr oc savngtol oc þar nest scenkingar* »Därefter kom maten in, sedan inträdde lekare med harpor och gigor och andra musikredskap, och slutligen bars drycken in» (ed. Johnsen & Jón Helgason 1941, s. 218[5], övers. Emil Olson). För stränginstrumentens popularitet talar inte bara de många beläggen på ordet *harpa* utan också personbeteckningar som *harpari* och *harpslagi* 'harpospelare'. Den mytiske sveakonungen Huglek hade enligt Snorre (Heimskringla: Ynglingasaga kap. 22) i sin hird alla slags lekare, bl.a. harpospelare (*harpara*) och ordet förekommer också i annan västnordisk litteratur bl.a. i *Strengleikar* och *Thomas saga erkibiskups*, båda i handskrifter från 1200-talets andra hälft. Benämningen *harpslagi* finner vi exempelvis i *Trójumanna saga* och det fornnorska bibelverket *Stjórn* från 1300-talet. Men att ordet *harpari* verkligen har varit gängse visar fyndet från en arkeologisk undersökning 1975 i Schleswig, det vikingatida Hedebys fortsättning. Där påträffades en spatserkäpp från 1000-talets vardag med runinskriften: **kris**[**t**] × **hialb** × **suein** × **harbara** »Kristus hjälp Sven harpospelare!» (DR Schl4, se M. Stoklund & K. Düwel, Die Runenfunde aus Schleswiger Grabungen, i: Ausgrabungen i Schleswig. Berichte und Studien 15 (2001), s. 146 f.).

Ett annat intressant fynd av en runristad del av ett musikinstrument gjordes vid de arkeologiska utgrävningarna i Trondheim år 1985. Det är ett stall av trä till ett stränginstrument som stratigrafiskt har daterats till de första årtiondena av 1200-talet (N 848). På stallet är runföljden **ruhta** ristad. Den har av Jan Ragnar Hagland (Eit runefunn frå Trondheim og strengeinstrument i norsk mellomalder, i: Festskrift til Alfred Jakobsen (1987), s. 61) uppfattats som en latiniserad form av musikinstrumentnamnet *rotta* eller *rotte* använt som främmandeord eller lånord i norskan på 1100- eller 1200-talet.

SWEDISH NATIONAL HERITAGE BOARD
RIKSANTIKVARIEÄMBETET

Detta dokument ingår i en digital utgåva av runristade lösföremål från Sigtuna. Dessa publiceras fritt tillgängliga på Internet.

Texten är ännu preliminär och kan komma att revideras. Hittar du felaktigheter eller känner till källor som inte har utnyttjats är du välkommen att meddela dessa på nedanstående e-postadress.

Författare: Helmer Gustavson
Kontakt: magnus.kallstrom@raa.se

Riksantikvarieämbetet
Box 1114, 621 22 Visby
Tel. 08-5191 8000
www.raa.se